

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію Матвеевої Наталі Романівни «Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва» (Київ, Тернопіль, 2021. 239 с.), подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань «Гуманітарні науки» зі спеціальності «035 Філологія» (українська мова)

Українська соціолінгвістика за короткий проміжок часу змогла досягнути значних успіхів у вивченні мовної ситуації України, мовної поведінки індивіда, соціолектів, мовної політики та інших ключових питань цієї галузі українського мовознавства й продовжує викликати інтерес до предмета свого дослідження у відомих лінгвістів і молодих науковців.

Мовне питання в Україні завжди стояло гостро, якщо брати до уваги тривалий період зросійщення українців і його вплив на формування мовної ситуації наших міст і сіл, який і призвів до виникнення білінгвізму і диглосії як у країні в цілому, так і особливо в міському середовищі центральних, південних та східних областей України. Саме тому увага мовознавців була зосереджена на вивченні мовної ситуації та усного мовлення жителів великих міст.

Особливе місце належить соціолінгвістичним працям, присвяченим Києву, який почасти диктує моду й правила для мовної поведінки та мовлення усієї країни. Упродовж останній двох десятиріч мовознавці О.Ткаченко, Л. Масенко, С. Соколова, Т. Бурда, О. Данилевська, О. Руда, І. Цар та інші у своїх дослідженнях торкалися мовних питань і ґрунтовно аналізували мовну ситуацію столиці України різних періодів. Однак ця тема була і залишається життєво важливою, а особливо зараз, коли ухвалений Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» з метою остаточного ствердження української мови у статусі державної і подолання наслідків викривленої диглосної ситуації України постколоніального періоду. З огляду на викладене, присвячене українсько-російському білінгвізму й диглосії дисертаційне дослідження Н. Матвеевої, у якому здійснено соціолінгвістичний опис мовної ситуації Києва й простежено динаміку використання українського й російського мовних кодів у спілкуванні мешканців столиці, є **актуальним** і надзвичайно важливим.

Загалом, вивчення мовної ситуації – одна з центральних тем соціолінгвістичних досліджень у світі, оскільки саме вони є основним джерелом інформації про майбутні мовні зміни, адже такі студії виявляють основні тенденції розвитку мови й можливості передавання цих тенденцій наступним поколінням, а також є підґрунтям для формування й

впровадження успішної державної мовної політики. Якщо зважати на те, що фокус дослідження Н.Матвеевої зосереджено на вивченні мовної поведінки столичних жителів різних вікових груп і різних соціальних статусів (від школярів до пенсіонерів), а також якщо враховувати те, що значна увага приділена вибору мовного коду столичними держслужбовцями, які повинні бути взірцем для державних працівників інших регіонів, та аналізу мовної поведінки київських студентів, які, з одного боку, представляють мовлення вихідців із різних куточків України, а з іншого, у майбутньому будуть формувати мовлення науковців, службовців усіх рівнів, фахівців у різних галузях, які впливатимуть не лише на розвиток країни, а й на функціонування й розвиток української мови та мовлення, можемо стверджувати, що ця наукова розвідка є **новим і вагомим** внеском не тільки в українське мовознавство й інші суспільні науки, а й може стати в пригоді урядовцям та мати вплив на державотворчі процеси в Україні.

Про практичну цінність та суспільну користь проведеного дослідження варто говорити і в аспекті того, що воно було частиною фінансованого фондом «Фольксваген» міжнародного тристороннього проєкту, спрямованого на виявлення та вирішення мовних і етнолінгвістичних конфліктів, вироблення ефективної мовної політики в пострадянських Україні та Росії, а частина отриманих результатів була презентована в Гіссені (в Німеччині) на двох міжнародних конференціях, проведених за програмою проєкту в 2017 і в 2019 роках. Саме тому можемо стверджувати, що ця робота має і теоретичне, і прикладне значення не тільки для України, а й для міжнародного досвіду співпраці.

Дисертаційна робота побудована відповідно до поставленої мети. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку літератури (247 позицій, серед яких 32 праці, написані англійською мовою) й додатків, які демонструють зразки анкет для проведення опитувань. Структура струнка, умотивована, усі частини тісно пов'язані між собою: кожна наступна є дальшим етапом дослідження порівняно з попередньою. Завдання в роботі чітко окреслені, усі вони успішно вирішені, поставлену мету досягнуто завдяки різним методам аналізу, кожен із яких органічно вписується в систему дослідницьких дій.

Дисертантка показала прекрасну обізнаність з найновішими працями, науковими пошуками та ідеями щодо опису мовної ситуації, диглосії та білінгвізму, детально проаналізувала наукову літературу з теми дослідження, з'ясувала найбільш актуальні й нерозв'язані досі проблеми (с. 21-23),

спираючись на праці та теорії переважно англійських та американських лінгвістів С. Лорі, Д. Саєра, В. Ламберта, Д. Гріна, Дж. Камінса, долучила психолінгвістичний аспект у опис двомовності, продемонструвала схеми перебігу когнітивних процесів у білінгвів та монолінгвів (с. 45-52), чим суттєво розширила обрії української соціолінгвістики.

Слід звернути увагу не тільки на вмотивоване використання прийомів аналізу, а й на точне та кваліфіковане визначення використаних у роботі термінів, що дозволяють розкрити специфіку досліджуваного матеріалу. Так, у **першому розділі** Н. Матвеева подає різні дефініції білінгвізму та класифікації його (с. 28-36), зусібіч розкриваючи феномен цієї категорії, зокрема з урахуванням внутрішнього лексику, мовної особистості, мовної свідомості білінгвів, чинників, які впливають на існування білінгвізму, поширеності у світі цього явища з можливими позитивними і негативними його наслідками (с. 23-28). Вона розмежовує широке (володіння двома мовами – рідною і набутою) та вузьке (використання мовцями двох мов в одному комунікативному середовищі) розуміння двомовності, викладене в науковій літературі, чітко наголошуючи, що в своїй роботі буде послуговуватися вузьким його трактуванням (с. 28). Описуючи розвиток теорії диглосії, дисертантка аргументовано відмежовує це поняття від білінгвізму, спираючись на критерій оцінки мовних кодів у свідомості індивідів (с. 36-40), і водночас вказує на існування цих двох явищ разом в одному комунікативному просторі і в одному часовому проміжку (с. 41), що й було доведено нею в процесі власного дослідження. Не менш важливим для запланованих дисертанткою дослідницьких дій став вдалий аналіз процесів перемикання мовних кодів в контексті причин, наслідків, видів та проблем відмежування перемикання мовних кодів від змішування їх (с. 41-45). Загалом, огляд всього теоретичного підґрунтя дисертації, блискуче виконаний здобувачкою на високому науковому рівні, значно полегшив сприйняття матеріалу в наступних розділах.

Цікаво побудований **другий розділ**, де описана історія формування білінгвальної ситуації Києва впродовж багатьох віків із виокремленням шести хронологічних проміжків від XI століття до сьогодення (с. 55 – 96). Лаконічно викладена інформація про причини і наслідки диглосної мовної ситуації Києва XI – XVI століть (с. 55-58), про руйнівний вплив русифікаторської політики Петра I, Катерини II (с. 59-64), інших представників московського уряду (с. 65-72) та керівників радянської доби (с. 80-86) на українську ідентичність киян, про основні події, що вплинули на формування багатонаціонального складу

населення Києва із суттєвим переважанням росіян у XIX та на початку XX ст., про хвилі українського національного відродження майже на кожному етапі, особливо в перші десятиліття XX ст. (с. 72-80) і в період Незалежності України (с. 86-93). Усе це дало змогу дисертантці детально й аргументовано проаналізувати особливості становлення українсько-російського білінгвізму Києва, який почасти на різних етапах його існування набував ознак диглосії на користь російської мови.

Третій і четвертий розділи присвячені глибокому та детальному аналізу сучасної білінгвальної мовної ситуації Києва із її ретроспективною динамічного розвитку упродовж останніх двадцяти років, підкріпленою незаперечними аргументами, фактами й переконливими прикладами, та проекцією в майбутнє на тлі розвитку мовної ситуації всієї України в останні роки. Аналіз мовної поведінки столичних жителів із метою виявлення установок, стереотипів і мотивації, які впливають на їхній вибір конкретної мови в різних комунікативних ситуаціях (с. 124-132), є фаховим і сумлінним, що свідчить про достатньо високий науковий рівень дисертантки. А опис експерименту, націленого на виявлення поглядів учасників обговорень на проблеми статусу й активного функціонування української та російської мов у різних сферах життя, а також на розуміння ними впливу мовного питання на національну безпеку України (с. 132-143), виконаний скрупульозно і професійно, що дозволило дисертантці чітко окреслити перспективи українізації суспільства, спираючись на законодавче підґрунтя останніх років та громадські ініціативи в питанні просування української мови (с. 143-150).

Вражає не лише обсяг залучених до дослідження матеріалів, серед яких матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 року, результати анкетувань Центру соціологічних досліджень (2000 р.), Інституту соціології НАНУ (2007 р.), всеукраїнських опитувань (2013 р. та 2011–2019 рр.), анкетування, проведеного дисертанткою самостійно серед студентів чотирьох київських університетів (2017 р.), матеріали фокус-групових дискусій та відеозаписи гарячих ліній за участю представників Київської міської ради загальною тривалістю 12 годин (2019 р.), а й кількість використаних методів дослідження, зокрема анкетування, інтерв'ювання, спостереження, метод кількісних підрахунків та інші. Усе це свідчить про комплексний підхід дисертантки до предмету аналізу та об'єктивність отриманих результатів, які дали їй можливість спрогнозувати перспективи розвитку мовної ситуації в Києві, зокрема, і в Україні, загалом, та подати рекомендації для розроблення мовної політики, орієнтованої на усунення

конфліктів на мовному ґрунті, що в майбутньому допоможе науковцям та державним службовцям сформулювати практичні рекомендації для напрацювання державної мовної політики.

Важливим і цінним у роботі є й те, що у процесі аналізу Н. Матвеева виявила не лише прогрес у завоюванні відповідних статусних позицій українською мовою (с. 106, 107, 109), а й можливі негативні тенденції розвитку мовної ситуації в майбутньому, а саме: 1) *«окрім російської мови, тепер маємо загрозу ще й із боку англійської»*, передусім у мовному ландшафті столиці, яскраво продемонстровану назвами міських об'єктів *«Ocean Plaza»*, *«Sky Mall»*, *«Dream town»* тощо (с. 144), а також у середовищі молоді, яка диктує правила моди на англійську мову та написи латинськими літерами в кав'ярнях і магазинах, що *«дає підстави стверджувати: на сучасному етапі в опозиції престижне – непрестижне у визначенні диглосії місце російської мови зайняла англійська»* (с. 122); 2) *«нині основним чинником для виділення явища диглосії стала формальність / неформальність спілкування»* (с. 118), і хоч *«у свідомості громадян у другому десятилітті ХХІ ст. вже чітко закріпилась ідея про зростання комунікативної потужності української мови у формальній сфері»* (с. 119), а також *«попри поступове зростання обсягу української мови в столиці, вона все ще перебуває на периферії багатьох сфер суспільного життя, особливо неформального»* (с. 124), що й загрожує комунікативній потужності української мови.

Позитивною рисою дисертації Н. Матвеевої вважаємо й те, що в ній відчувається свій, особистий науковий стиль автора. Убачаємо його в умінні дисертантки стисло й водночас містко висловити суть думки, у чіткому викладі перед аналізом певної частини матеріалу різних думок багатьох мовознавців на ту чи іншу проблему, у короткому описі результатів, а також у висвітленні власної позиції щодо можливих перспектив розвитку мовної ситуації (с. 112, 144-145, 148-149, 169-172, 189) та у висловленні пропозицій для формування фахової мовної політики (с. 103, 111-112, 124, 143, 152, 176, 178, 188, 190).

Загалом робота структурована й логічно упорядкована, викладений матеріал вдало підкріплений прикладами й діаграмами, що полегшують сприйняття тексту, а висновки не тільки є узагальненням проведеного дослідження, а й містять інформацію щодо прогнозування мовної ситуації в Києві та рекомендації, як покращити її на користь розширення сфер функціонування української мови.

Позитивно оцінюючи результати дослідження і повністю поділяючи наукові погляди Наталі Романівни, усе ж хочемо висловити деякі зауваження,

міркування й пропозиції, що мають переважно дискусійний і уточнювальний характер.

1. У висновковій частині підрозділу 1.2, де ще не йшлося про різні класифікації двомовності і її термінологічну базу, дисертантка наголошує: *«Необхідно враховувати той факт, що якщо індивідуальний білінгвізм є позитивним явищем, то масовий, безперечно, певною мірою загрожує національній своєрідності»* (с. 28). А нижче, спираючись на праці більшості закордонних соціолінгвістів, аргументовано визначає *«феномен масової двомовності, яку переживає певна національна спільнота, як перехідний етап в асимілятивному процесі витіснення однієї мови іншою»* (с. 28), і цілком слушно додає: *«Одним із наслідків двомовності є втрата особистістю національної самосвідомості, роздвоєння внутрішнього світу мовця»* (с. 28). На нашу думку, останнє речення стосується індивідуального білінгвізму і повністю заперечує першу частину твердження, наведеного спочатку. Окрім того, вважаємо, що доречно було б подати ці думки у висновках до наступного підрозділу, де описані різні класифікації білінгвізму і пояснено терміни *масовий* та *індивідуальний* білінгвізм (с. 28-35). Також цікаво знати міркування дисертантки, де проходить межа між позитивними і негативними наслідками індивідуального білінгвізму.

2. Підводячи теоретичну базу до розуміння явищ перемикання мовних кодів і до змішування їх, дисертантка наголошує, що в білінгва *«перехід з однієї мови на іншу може відбуватися й одразу, і через проміжну фазу вживання суржику»* (с. 43-45). Утім у роботі дуже мало сказано про суржик. Про нього згадано лише тоді, коли в анкетах 4% студентів назвали суржик як мову повсякденного спілкування (с. 159-160) та коли аналіз відеозаписів гарячих ліній за участю представників Київської міської ради показав, що мовлення містян старшого віку наповнене і діалектними, і суржиковими елементами: *«перестали виписувать средства»*, *«про питаніє взагалі нема мови»* (с. 183). Чи пов'язане це з тим, що суржику не було виявлено у мовленні молоді та містян середнього віку? Чи можемо сказати, що мешканці Києва вдало перемикають мовні коди, минаючи це явище?

3. Описуючи мовну поведінку киян-білінгвів, дисертантка послуговується термінами: *«перемикання (зміна) мовного коду»* (наприклад, російськомовний співрозмовник закінчив діалог українською мовою *«Спасибі Вам! Дай Бог, щоб у Вас усе получилось!»* (с. 184)); *«автоматичне перемикання мовних кодів у свідомості»* (*«По региональной мове сложно что-то сказать»* (с. 128)); *«змішування мовних кодів»* (*«Рідна мова – это та, на которой...»*

(с. 128)); «вияви інтерференції, актуалізовані у вигляді українських укрापлень у російськомовному тексті» («Вопрос «вимагати» – конечно же, нет» (с. 130); зрештою, оминаючи термін суржик, наводить яскравий приклад початку розмови з держслужбовцем («Добрий день! Сегодня на ваши звінки відповідатиму я, Літвінов Сергій Дмитрович, виконуючий обов'язки директора з транспорта...» (с. 187). Як відомо, Е. Хауген виокремлював три типи змін, які виникають в результаті контактування двох мов, а саме: перемикання кодів, інтерференцію і повну інтеграцію кодів, тобто змішування їх. Остання з цих змін, на думку Л. Масенко, і є суржигом (Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. К., 2019, с. 63). З огляду на те, що деякі з наведених Н. Матвеевою прикладів схожі і не завжди відповідають визначеним науковцями типам змін, вважаємо, що дисертантці варто було б чітко вказати, яку класифікацію вона взяла за основу і якими принципами вона керується, виокремлюючи дуже схожі між собою приклади змішування мовних кодів і приклади інтерференції й повністю залишаючи поза увагою приклади суржику. Також хотілося б почути думку Наталі Романівни з таких питань. Чи є суржик проміжним етапом у зворотному напрямку переходу зросійщених українців із російської мови на українську? Чи варто його за таких умов толерувати? Чи попри все його треба викоринювати?

4. Робота написана гарною українською літературною мовою, але подекуди трапляються поодинокі стилістичні огріхи: до такого стану привела посилена русифікація (с. 15), привело до анексії Криму (с.133), до білінгвів відносив людей (с. 24), відмінні погляди на мовну особистість (с. 26), білінгвізм і диглосія часто зустрічаються поряд (с. 54).

Висловлені міркування не впливають на загальне позитивне враження від роботи й не применшують ні її наукової ваги, ні практичної значущості, а лише доповнюють та уточнюють деякі дискусійні моменти.

Підсумовуючи все сказане, хочемо наголосити, що дисертаційна робота Н.Р. Матвеевої є завершеним оригінальним дослідженням у галузі українського мовознавства, воно вирішує низку важливих завдань української соціолінгвістики. На конкретному матеріалі авторка не лише підтверджує об'єктивність дотеперішніх наукових здобутків, але й сама вносить свіже слово й вагомі рішення складних питань. Це зріла самостійна наукова праця, що становить собою серйозний внесок в українську соціолінгвістику й сприятиме її дальшому розвитку. Загалом, її варто опублікувати, щоб з результатами могли ознайомитися не лише мовознавці, а й широке коло читачів.

Результати дисертації достатньо апробовані на 12 всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, серед яких 4 закордонні, а анотація та 13 публікацій у фахових виданнях, 2 з яких закордонні, цілком відображають і зміст, і висновки, і методику роботи. Порухень академічної доброчесності не виявлено.

Отже, робимо висновок, що дисертація «Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва» виконана на високому науковому рівні, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 року (зі змінами, унесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 року, № 1159 від 30.12.2015 року та № 567 від 27.07.2016 року), а її авторка – Наталя Романівна Матвеева – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія.

Офіційний опонент –
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови та прикладної лінгвістики
Інституту філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

01.04.2021 р.

Л.О.Кравченко

